

ZSIDÓ EZOTÉRIA FRANZ KAFKA ÉS BRUNO SCHULZ MŰVEIBEN

Az ember ott van, ahol a gondolatai járnak.

Baál Sém Tov

Az irodalomtörténészek már régóta érzékelik, hogy még az egyetemi hallgatók sem rendelkeznek megfelelő ismeretekkel ahhoz, hogy Blake-et, Milnt vagy akár Dantét olvas-
sanak. De ha valaki kudarcot vall a műveikkel, ki tudja deríteni, milyen olvasmányok hi-
ányoznak, megtalálja azokat a szerzőket, akik bevezetik a modern racionalizmuson kívül
létező hermetikus hagyományba. Aki nem boldogul a műveikkel, az is talál bennük jele-
ket (neveket, fogalmakat), melyekből kikövetkeztetheti, milyen tudást kellene szereznie
ahhoz, hogy képes legyen értelmezni ezeket. De milyen esélyeink maradnak akkor, ha
már nem is látjuk a jeleket, sőt biztosak vagyunk abban, hogy az adott szövegekben nin-
csenek is ilyenek, vagy ha mégis látszik valami – hisz elég nehéz lenne nem észrevenni a
Messiást Schulz műveiben –, csak dekoratív elemekként kezelik ezeket? Ha a tekintélyes
értelmezők alapos tanulmányaiban utalásokat sem találunk az interpretációt elmélyítő
ezoterikus hagyományra? Ráadásul prominens modern szerzőkről a legtöbben nem is fel-
tételenéne ilyen kapcsolatokat.

A zsidó ezotériából, mindenekelőtt a kabbalából merítő okkultista irodalom hathatott
az elit irodalomra, az ide tartozó szerzők mégsem tárgyalhatók Kafkával vagy Schulzcal
együtt, már csak azért sem, mert ők egyáltalán nem rejtegetik, sőt hajlamosak túlhangsú-
lyozni ezt a kapcsolatot, így az olvasóban föl sem merül, hogy mellőzhető ez a kontextus.
Ugyanakkor vannak alpművek, amelyek pont ettől kaphatnak teljesen új értelmet.
Nézzünk egy magyar példát. Schön Dezső azzal kezdi a nagy rabbidinasztia történetét,
hogy leírja, hogyan lett az alapító, Teitelbaum Mózes a haszidizmus híve a XIX. század
elején. Miután ellátogatott a vejével a lublini Látóhoz, nagy belső átalakulás után maga is
csatlakozott a korábban eretnekésként elutasított mozgalomhoz. Úgy érezte, egy új tör-
ténét kezdetén áll. Szívesen olvassatta Raziél angyal könyvét, melyet a nagyapjától örö-
költ, egész életét végigkísérte (anyja ezt tette a párnája alá, ha beteg volt).

Raziél angyal már Ádám előtt felfedte a jövő titkait, később pedig Illést küldte a földre,
ha meg akart mutatni valamit a jövőből az emberiség előtt. Schön Dezsőnél ezt a részt
választja az újhelyi rabbi: „Az első ősbűn után mély szomorúság szállotta meg Ádám lel-
két. Mi fog most történni az ő kicsi, nyomorúságos életével? Ki fog gondoskodni róla?
Nehéz, vontatott léptekkel hagyta el a Paradicsomot, és leült a kis patak partjára, amely-
nek forrása az Éden kertjében fakadt. Sírt az első ember, keserves könnyeket hullatott,
azután mély álomba merült. Álmában egy öreg ember jelent meg előtte, megmutatta neki
az összes korokat és azok vezető embereit, az idők végtelenjéig.”¹

Mintha *Az ember tragédiájának* alapötletét látnánk ebben a helyzetben. A teremtés kez-
detén, a bűnbeesés után megszűnik Isten és az ember közvetlen kapcsolata, de a terem-
ményt nem hagyja sorsára az Ura, nem szolgálatja ki a démonoknak. Raziél beavatja a

Készült a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria támogatásával

¹ Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye*, Múlt és Jövő, Budapest, 1997, 29.

mennyei titkokba, felkészíti a teurgiára, Madáchnál viszont az emberiség e világi történetéről ad teljes képet az álom (a teremtmény előzetest kap abból, amit majd úgyis lesz alkalma megismerni, a többi meg nem rá tartozik). Ádámnak ebből kell vigaszt merítenie. Nem találkozik a Messiással, aki majd eljön, hogy helyreállítsa mindazt, ami a kezdeti katasztrófában elpusztult, illetve már a bukás pillanata óta ezen munkálkodik az alsóbb világokban. Ádámnak beavatatlanul kell végigélnie a történelmet, küzdve és bízva, mint-ha Raziél beérné ezzel a hasznos tanáccsal: „Munkálkodjatok és dolgozzatok, kegyeskedve a Teremtőnek”.²

Most vizsgáljunk meg egy témánkhoz tartozó kulcsszöveget abból a szempontból, hogy milyen új perspektívákat nyit meg a zsidó ezotéria kontextusa. *A per* kilencedik, *A domban* című fejezetében olvasható *A törvény kapujában* című példázat. Kafka legtöbb kommentált szövege megmutatja, hogyan sekélyesedik el a mély értelmű parabola az olyan értelmezők olvasatában, akik már nem ismerik a hagyományos interpretációs technikákat és a megfelelő forrásokat.

A vidékről jött embert nem engedi be az őr, bár a törvény kapuja mindig nyitva áll. A jövevény azt hiszi, sorsa az őr kezében van, az ő jóindulatán múlik, hogy továbbléphet-e, noha az már a kezdet kezdetén figyelmezteti: „hatalmas vagyok. Pedig a legutolsó vagyok az örök sorában. Teremről teremre örök állnak, egyik hatalmasabb, mint a másik. Már a harmadik látványát én magam sem bírom elviselni.” Az illető ezt sem tudja: „Ilyen nehézségekre nem gondolt a vidékről jött ember, hiszen a törvénynek mindig, mindenki számára elérhetőnek kell lenni, gondolja”.

Jól gondolja, csak azt nem érti, hogy neki mi a szerepe a saját történetében. Mivel nem érti, nem tud továbblépni; „az őr ad neki egy zsámolyt”, és berendezkedik abban az átmeneti helyzetben, ahonnan rögtön tovább kellene lépnie (többször előfordul Kafka műveiben, hogy a szereplők hivatali helyiségekben, tantermekben rendezkednek be hosszú távra, mint az otthonukba soha el nem jutó számkivetettek). Leéli az életét anélkül, hogy bármit is megértene a sorsából, bár nem sokkal a halála előtt „észrevesz a sötétségben valami fényt, mely kiolthatatlanul árad a törvény kapujából”. De van még egy kérdés, amelyet fel kell tennie, mielőtt meghal: ha „mindenki a törvény felé igyekszik”, miért nem „kért bebocsátást” senki más? Az utolsó pillanatban még megkapja a választ: „Ezt a bejáratot csak a te számodra jelölték ki. Most megyek és bezárom.”³

Amikor a modern irodalom legszűkebb élvonalába helyezték Kafkát, az egzisztencialisták voltak uralkodó pozícióban, így megtehették azt, hogy a legnagyobb elődök műveiről is egzisztencialista színezetű értelmezéseket fogadtatnak el. *A törvény kapujában* így lehetett az emberi létállapot abszurditását kifejező, az emberi egzisztencia totális kiszolgáltatottságát érzékeltető parabola. A jó szándékú állampolgár beleütközik az „elidegenedett hatalmi gépezetbe”, a fejlődés jelenlegi szintjén meghaladhatatlan „rendszerbe”, amely örökös stagnálásra, helybenjárásra ítéli (így védik gonosz erők a hatalmukat gaz pribékeket állítva fontos helyekre). Az elidegenedett e világi hatalom képes már-már földöntúlinak mutatni magát. Mintha a kapu mögé betekintő, mindent átlátó felvilágosult értelmiségi magyarázná a kívül rekedt szerencsétleneknek, hogy mire megy itt ki a játék. Aki nem jut be, nem tehet semmiről, és az egész nagyon „igazságtalan”.

A történet gondolati mélysége, egyszerű szóhasználata, tömörsége valamiféle nehezen azonosítható vallási műfajra emlékeztet. Szántó T. Gábor az aggáda műfajába sorolja.⁴

² *Raziél angyal könyve. A praktikus teurgia és a misztikus kabbala könyve* (ford. Ladányi Lóránd, Tamás Csaba), Onga, é. n., XIII. A *Zohárban* is olvashatunk a könyvről, melyet a mennyből küldtek Ádámnak (*Berésit*, 37, 55).

³ Gáli József fordítása.

⁴ Szántó T. Gábor: Törvénytelen behatoló vagy törvényen kívüli őr? Franz Kafka, *Beszélő*, 2010/1, 68–77.

Ez szó szerint elbeszélést jelent, „a vallástörvénytől független, tanító jellegű, nem kötelezően elfogadandó része a Talmudnak”.⁵ A műfajt röviden bemutató Hevesi Simon is a halákhával, a jogi hagyománnyal állítja szembe, rámutat arra, hogy szabadjára engedi a képzeletet, merész hiperbolákat kreál. Az aprólékos törvénytárgyalás ellentéte a „sok tömör foglalatba zárt velős gondolat, sok meglepő ötlet, sok színes hasonlat, sok lélekvonzó erkölcsi eszme, sok fényes bölcselmi gondolatvillanás, sok nemes tanítás”.⁶

Karl Erich Grözinger egy rövid fejezetben külön tárgyalja ezt a történetet. Felhívja a figyelmet egy mellékesnek látszó részletre. „A vidékről jött embert” már a harmincas években azonosították a Tórában járatlan amhóreccelel. A szó héber eredetije (a föld népe) sokáig nem volt elmarasztaló, a Talmud korában kapott új jelentést. Az amhórec „nem feltétlen tanulatlan, de mindenképp olyan valaki, aki nem szegődött egyetlen mester, egyetlen iskola irányzatához sem. Az ilyen ember nem tudja kiismerni magát a zsidó vallás gyakorlatában.”⁷

Gershom Scholem egy tanulmányában bemutatja, hogy a Szinaj-hegyi kinyilatkoztatás örök jelenéhez kapcsolódva hogyan teremti meg minden kor a maga hagyományértelmezését. A következőket írja a Jichák Luriával (1534–1572) kezdődő korszakról: „A kései kabbala állította föl azt a tételt, amely azután szélteben-hosszában elterjedt, hogy a Tóra minden egyes zsidónak azt az arcát mutatja, amelyet csakis neki szánt, és ki-ki csak akkor valósítja meg a neki szóló elrendelést, ha ezt a csak feléje forduló arcot tudomásul veszi és beépíti a hagyományba.”⁸ A XVI. századi szafedi kabbala iskola elevenítette fel azt a régi képzeletet, hogy hatszázezer lélek indult Egyiptomból, és fogadta a Tórát a Szinaj-hegyen. A gondolatot megőrizte a haszid hagyomány, Jiří Langer gyűjteményében is megtalálható: „A mennyei Tórának 600 000 betűje van, és 600 000 lélek van szétszórva Izrael népében. Minden lélek azonos a Törvény egy betűjével.”⁹ A lélekvándorlás törvényéből következően ez az eredendő hatszázezer lélek minden nemzedékben jelen van. Tehát ennyi egyéni magyarázat létezik a Tóráról. A Messiás eljövetele után mindenki a neki fenntartott magyarázat szerint olvassa a Tórát. Már a rövid ideig Luriát is tanító Mose Cordovero (1522–1570) is hirdette a Tórához vezető egyéni, saját út misztikus eszméjét. Mindegyik lélek számára van egy csak neki fenntartott hely a Tórában.

Nemcsak a túlvilági célhoz vezet ez az egyéni út, hanem már a földi életnek is az a célja, hogy az ember elmélyedjen a neki szánt magyarázatban, lépjen be a Tóra mennyei előcsarnokaiba és palotáiba, majd térjen vissza. Ahogy az ember egyre jobban megismeri a Tórához vezető saját útját, úgy jut be a Tóra egyre több, egyre magasabb termébe. Csak az kap engedélyt a belépésre, aki megdolgozik érte, és van bátorsága hozzá. Négy fokozatot kell végigjárni a Tóra megismeréséhez. Az értelmezés négy útja: a Pesat (egyszerű, szó szerinti magyarázat), a Remez (utalások, allegóriák megfejtése), a Deras (morális cselekedetekre ösztönző homiletikus magyarázat) és a Szód (titkos, misztikus értelmezés).

Luria leírása szerint az emberélet során a lélek felszáll éjszakánként a Tóra mennyei termeibe. Meg kell ismernie a Tóra minden magyarázatát, amely órá tartozik. Mindennapi gyakorlati cselekedetekkel kell kiérdemelnie azt, hogy újabb lépést tehessen a Tórához vezető vándorútján. A megismerés során egyre feljebb lép, végül eljut a megértés teljességéhez, a Tóra mindent átható fényéhez, amely Isten ragyogása. Grözinger szerint Kafka a luriánus kabbala szellemében értelmezi a Törvény kapujához vezető utat. Luria tanítása

⁵ Raj Tamás: *100 + 1 jiddis szó. Zsidóságismeret új megközelítésben*, Makkabi, Budapest, 1999, 133.

⁶ Hevesi Simon: Az Agádáról, in: *A Talmud könyvei. Az eredeti szöveg alapján Dr. Molnár Ernő*, Korvin Testvérek Könyvnyomdája, Budapest, 1921, 9.

⁷ Raj, i. m., 95.

⁸ Gershom Scholem: Kinyilatkoztatás és hagyomány mint vallási kategóriák a zsidóságban (ford. Bendl Júlia), in: *Uő: A kabbala helye az európai szellem-történetben I.*, Atlantisz, Budapest, 1995, 46.

⁹ Jiří Langer: *Kilenc kapu. A haszidok titkai* (ford. Zádor András), Kalligram, Pozsony, 2000, 148.

szerint addig kell részt vennie az embernek a lélekvándorlás körforgásában, amíg meg nem ismeri a Tóra-értelmezés négy szintjét. Aki nem tökéletesíti magát, azt nem engedik a Törvény színe elé, zárva marad előtte a megváltáshoz vezető út. Az ilyen ember nemcsak a saját életcélját veszíti szem elől, hanem az egész világnak kárt okoz. Kafka példázata a tudatlan jövevény elhibázott életéről szól, aki önmagát zárja ki, nem léphet a Tóra termeibe. Örök vigyáznak ezekre, de végül felragyog bennük az élet fénye.¹⁰

Kafka műveiben gyakoriak a nem hétköznapi értelemben vett reménytelen, kiúttalan helyzetek. Grözinger ezeket sikertelen teurgiaként írja le. Josef K. és a földmérő is kapcsolatba próbál lépni a rejtett világgal, de nem tudják mozgatni a szálakat, kívül rekednek, nem jutnak a cél közelébe. Örökre ott maradnak a hierarchia legalsó szintjein, a reménytelen eseteknek fenntartott metafizikai „lomtárakban”.

Mielőtt újabb műveken próbálnánk kimutatni a zsidó ezotéria hatását (a kabbala mellett a paradox messiás-teológia is ide tartozik), nézzük meg, hogyan ismerte meg ezt a haszidizmusban elevenen élő hagyományt Franz Kafka (1883–1924) és Bruno Schulz (1892–1942). Bármilyen messze is van Prágától Drohobics, a galíciai zsidó kultúra a Monarchia utolsó évtizedeiben, nagyrészt a német nyelvnek köszönhetően, nem volt elzárva a modern művészet és a szellemi élet újdonságaitól. Ha együtt tárgyaljuk Kafkát és Schulzot, nem pusztán egy német és egy lengyel íróét vetünk össze. Schulz Lembergben és Bécsben is tanult rövid ideig építészetet és képzőművészetet; írói pályakezdése előtt, grafikusként nyelvhez nem kötött művészetben fejezte ki magát. A *bálványimádás könyve* című sorozatát a lembergi Sacher-Masoch *Bundás Vénusz* című regénye ihlette, vagyis a Monarchia popkultúrájából merített, nem a lengyel nemzeti mitológiából, mint például Wyspiański. Schulz nem vett részt a lengyel romantikával folytatott párbeszédben, amelyet minden nemzedék újrakezdet, létrehozva egy bonyolult belső utalásrendszert, amely nehezen megközelíthetővé teszi a lengyel irodalmat a kívülállók számára.

Bár Schulz a zsidó hagyományoktól elszakadt, asszimilálódott családban nőtt fel, ahol kizárólag lengyelül beszéltek, sokat jelentett neki a német irodalom, különösen Kafka, Thomas Mann és Rilke. 1938-ban németül írt elbeszélést küldött Thomas Mann-nak, bár választ nem kapott, és a szöveg sem maradt ránk.¹¹ 1936-ban Schulz előszavával jelent meg lengyelül *A per*, még fordítóként is őt tüntették fel, bár a menyasszonya, Józefina Szelińska munkája volt, ő csak átnézte. Schulzot már régóta szokás párhuzamba állítani Kafkával (például az átváltozás motívumát kiemelve), de ez az egyoldalú kapcsolatuk, valamint Kafka összehasonlíthatatlanul nagyobb világirodalmi rangja miatt sokáig hátrányos volt Schulzra nézve, akaratlanul is alárendelte a nagy klasszikusnak. Ha viszont a zsidó ezotéria kontextusába helyezzük a műveiket, közelebb kerül egymáshoz a két szerző, már partnerséget látunk, nem pedig mester-tanítvány viszonyt.

Elie Wiesel *Bölcsek és történeteik. Bibliái, talmudista és haszid mesterek arcképei* (2007) című kései nagy összegző művében az alcímben szereplő három nagy területre osztotta a zsidó hagyományt. A haszidizmusról személyes tapasztalatokat is szerzett. Máramaroszigeten született és nevelkedett, ez a térség pedig hosszú idő alatt a magyarországi haszidizmusban kiemelkedő szerepet játszó Teitelbaum rabbidinasztia vezetése alatt állt. Nyugat-Európában mindenekelőtt Martin Bubernek (1878–1965) és Gerschom Scholemnek (1897–1982) tulajdonítják a haszidizmus felfedezését. A haszidizmus iránti tudományos és irodalmi érdeklődés összefügg a szellemi életben beállt antipozitivistá fordulattal. A felvilágosodástól a pozitívizmus végéig a középkorból itt maradt szégyenletes anakronizmus-

¹⁰ *A Kafka und die Kabbala. Das Jüdische in Werk und Denken von Franz Kafka* (1992) című monográfia lengyel fordítását használtam, az oldalszámok is erre vonatkoznak. Vö. Karl Erich Grözinger: *Kafka a Kabała. Pierwiastek żydowski w dziele i myśleniu Franza Kafki*, Austeria, Kraków, 2006, 59–63.

¹¹ Vö. *Słownik schulzowski* (oprac. i red. Włodzimierz Bolecki, Jerzy Jarzębski, Stanisław Rosiek), Słowo / obraz terytoria, Gdańsk, 2006, 200.

nak számított a haszidok vallási kultúrája és életmódja (a modernizációba bekapcsolódott magyar zsidók is tűrhetetlennek tartották a máramarosi állapotokat). Sokáig babonaként tekintettek a cádikok tanításaira, a modernista fordulat után viszont hamar felfedezték az ősi mítoszok erejét.

Ezek a nagy átértékelések az asszimiláció dinamikájával is összefüggenek. Kafka, Schulz és Scholem ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelyet már nem avattak be a hagyományba a szülők, akik már a modernizálódott kis- és nagypolgári kultúrában éltek (Scholem apja például a sábeszgyertyáról gyűjtött szivarra, áldást kérve a dohányra).¹² A bécsi ortodox családban született Buber kivétel, mert gyermekkorá nagy részét lemergi nagyapjánál töltötte, aki jól ismerte a midrást és a rabbinikus irodalmat. Zygmont Bauman szerint a német nyelvű asszimilálódott zsidó szellemi elit úgy reagált a wagnerizmusra és az ógermán istenek kultuszára, hogy az élő archaikus kelet-európai zsidó hagyományhoz fordult, és meg is találta Galíciában a maga zsidó Siegfriedjét és Parsifalját.¹³ Pont a zsidóságát felfedezve bizonyította, hogy azonos hullámhosszon van a német szellemi elittel.

E nemzedék tagjai meglepték a családtagjaikat és az ismerőseiket azzal, hogy a lenézett hagyományhoz fordultak. Kafka is elszakadt a vallási élettől (felnőtt korában szeméretette az apjának, hogy nem avatta be a közösség vallási életébe), ő maga keresett Prágában olyan mestereket, akik jól ismerték a nem ortodox judaizmus különböző áramlatait, mindenekelőtt a kabbalát és a haszidizmust. Sokat tanult Jiří Langertől (1894–1943), aki tizenkilenc éves korában vonatra szállt, elhagyta prágai nagypolgári környezetét, elutazott tanítványnak a belzi cádik udvarába, ahonnan már haszid misztikusként tért haza. Mint a bátyja, František Langer írja róla az összegyűjtött haszid legendákhoz készült előszavában: miután 1915-ben visszatért Belzből, „összebarátkozott Franz Kafkával, késő éjszakáig sétáltak együtt Prága óvárosában. Kafka rokon lelket talált benne; a naplójában szereplő néhány haszid legendát ő mesélte el neki.”¹⁴

Kafkának persze egyéb forrásai is voltak, hatott rá a jiddis nyelvű színjátszás, tájékozódott olvasmányokból, beszélgetésekből, megfigyelte a prágai zsidók életét. A kabbala népszerűsített változatairól szerzett ismereteket (az alapszövegeket nem tanulmányozhatta), fontos téma volt számára az is, hogy milyen hatással van az erkölcsökre. Kafka igen bonyolult hierarchiákat épít *A perben* és *A kastélyban*, ezek logikája emlékeztet arra, ahogy a kabbala tagolja a világot. Gyakran ábrázolják fa képében a tíz isteni erőt, fényt vagy szefirát, ezek rengeteg átmenetet képeznek a felső és az alsó világ között. Ez a szerkezet a világ építményét alkotó négy létszinten, vagyis a szefirák, azaz a kinyilatkoztatott Isten, az isteni trón, az égi angyalok és végül a mulandóság anyagi világában ismétlődik. A szefirákat családtként is szokás szemléltetni, így jelen van bennük a fenyegető férfi és a szeretetet adó női elem.

A kabbala megmutatja, hol az ember helye ebben a világban, és eszközöket is ad neki ahhoz, hogy hatni tudjon a felsőbb létszférákra. Részt vehet abban a nagy műben, melynek célja a világ teremtésének kezdetén történt katasztrófa előtti harmónia helyreállítása. Innen ered az a gondolat is, hogy a Bíróság és az Instanciák, melyek a maga egészében ítélik meg az emberéletet, részei az egész világot tagoló léthierarchiának, vagyis minden szinten működnek, nem csak Isten trónja előtt. A lét egésze a két véglet, az ítélet és a szeretet, a Törvény és a Kegyelem között helyezkedik el: akit felmentenek, egyesül Istennel, akire kimondják az ítéletet, elválasztatik tőle.

A nagy egészbe az ember alatti szintekre került növények, állatok is beletartoznak. Amikor az első ember, Ádám a bűnbeesés után szikrák ezreire hullott szét, ezek közül sok

¹² Vö. Zygmont Bauman: *Modernity and ambivalence*, Polity Press, Cambridge, 1993, 119.

¹³ Uo.

¹⁴ Langer, i. m., 24.

az alsó világok fogságába került, ahol a szabadulásukat várják. Így az emberi lélek története az ember alatti világban is folytatódik. Az a gondolat is Luriától ered, hogy tévelygő lelkekkel, démonokkal van tele a világ a bűn miatt, ezért aszkézisbe kell menekülni előle. A Bíróság éberem figyelni ezeket a bűnöket, különösen a szexuális természetűeket. Kafka naplója szerint ez a végletesen pesszimista, a világtól irtózó változat gyakori beszédtema volt a családban.¹⁵

Nézzünk meg egy példát a kabbalára jellemző, igen részletes hierarchiára Mose Cordovero *Gránátalmaliget* (*Pardesz Rimmonim*, 1548) című, tizenhárom kapuból álló, nagy hatású enciklopedikus művéből, melyben a szerző a középkori kabbala és a *Zohár* tanulmányozása során szerzett ismereteket rendszerezte. Cordovero ebben leírja az egymás fölött magasodó hét palotát, melyek közül az elsőt, a Zafirók Palotáját Tohariel (a Tisztaság Istene) őrzi. A kapuban áll angyalok társaságában, az érdemekben bővelkedő lelkeket beengedi, a bemocskoltakat a gyehennába taszítja. A közösségi imákat a villámok égboltjába gyűjti, és amikor már az egész Izrael befejezte az imádságot, továbbítja Szandalfon angyalfejedelemnek, aki koronát készít belőle Urának. Az egyes ember imáját vizsgálat után beengedi vagy kilöki a legalsó égbe. A második palotának három kapuja van, az északit és a délit zárva tartják, a keleti előtt két ór áll, akit Orpaniel (Isten Fénylő Arca), a legfőbb őr felügyel. Uralkodik a három szél felett, neki rendelték alá azokat, akiket halálra ítélt a Bíróság vagy megöltek a nemzetek.

A Ragyogás Palotájának déli kapuját Malkiel (Isten-Király) őrzi, ő uralkodik a Bíróság minden olyan ítéletén, melyben embereket ítélnék el. Amikor a két írnoka mindet írásba foglalta, Gazrival (az Ítéletek Istene) átviszi a keleti kapunál őrkdő Azrielnek (Isten Irgalma). Egy angyal elhelyezi rajtuk az élet vagy a halál pecsétjét. Az északi kapunál hirdetik ki a nem halálos ítéleteket, melyek betegséggel és megaláztatással sújtják a bűnöst. Itt őrkdik Kafziel (a Harag Istene), ő zárja be az ítélet után a kaput, hogy a bűnös vezeklése már ne érjen fel hozzá (hacsak nem tökéletes). A negyedik az Igazság Palotája, ez őrzi a Tóra útjait. Itt büntetik és jutalmazzák mindazok vétkeit és érdemeit, akik tartották magukat a Tóra törvényeihez vagy megszegték azokat. Az Úr hét szeme, azaz hét angyal az egész világot áttekinti és felügyeli az ember tetteit. Ezekbe rajzolódott be mindaz, ami csak történt a világon. Az ítélet szájról szájra, egyik égből a másikba száll, végül eljut a madarakhoz, azok pedig kihirdetik az emberek között.

Van három kivételes terület, amelyről nem itt hoznak döntést, ezek egy felsőbb erőre, Masszalra (Szerencsecsillag) tartoznak: ő dönt az utódokról, az élet hosszáról és az anyagi jólétről. Az ötödik a Szeretet Palotája, az egyik kapujában őrkdik egy angyal, Zanageria (a Közbenjárás Ura), ő óvja Izraelt attól, hogy úrrá legyen rajta a bal oldal. A hatodik a Tetszés Palotája, itt van Mihály angyal, Izrael szószólója, aki megvédi a cserepek vádjaitól. De a földön is munkálkodni kell a megmentésén. Feljegyezték Baál Sém Tovról, hogy egyszer az imádságot félbeszakítva rohant ki a zsinagógából az utcára egy körülmetéletlen faárushoz. Megvette tőle az egész szekér fát, majd az imaházhoz invitálta, ahol az áron felül a szállítási költségeket is kifizette, és még vodkát is adott neki. Mire az illető azt mondta: „Áldassék a zsidók Istene, amiért ilyen szent népe van!” Mint kiderült, Baál Sém Tov imádság közben látta, hogy a falusiak csalással vádolnak az égből izraelitákat, és így hártotta el a veszélyt. A hetedik, a Legszentebb Palotában gyakorolja az ég szigorát Szandalfon, aki az élet lelkét lehel minden lénybe, majd lángpallossal megöli őket, ha eljön az idejük.

A Cserepek Palotái alkotják a Tisztaság Palotáinak negatív tükörképét. A Cserepek Oldaláról jön a vádló és mindaz, ami rossz útra téríti az embert. Az első palota mély, üres Gödör. Itt fogják el a vádló angyalok azokat a lelkeket, akiket kiteszített Tohariel. A második palota a Pusztulás Szakadéka. E sötét és tisztátalan helyen őrzik felügyelők ezrei azo-

¹⁵ Vö. Grözinger, i. m., 8–18.

kat, akik hiábavalóan lövellik ki a magjukat. Ha világra jönnek, beszennyezik azt, haláluk után a lelkük az őrzők kezébe kerül, kiknek neve Forró Magömlés. Hasonló sors vár azokra is, akik idegen népek asszonyaival szennyezték be a körülmetélés szövetségét. A harmadik palota az Ofel (a Sötétség Kipárolgása), a negyedik a Bűn és az Ingovány Palotája (a neve is azt mutatja, hogy szemben van az Igazság Palotájával). Ez a botlaskő helye, ide gyűjtenek minden bűnt és erkölcstelenséget a büntető angyalok. Ha az ember tisztátalan vágyakat követ, rászáll a tisztátalan lélek, és segíti abban, hogy minél jobban beszennyezze magát. Itt vannak az idegen istenek, akik földi gyönyörökkel, paráznasággal kísértik az embert, óva intik attól, hogy „tudományra fecsérjelje ifjúsága napjait”.

Az ötödik palota neve Seól, a rá jellemző gonosz hajlamé pedig Körülmetéletlen. Középen áll egy szellem, aki azokat lesi az utcákon és a tereken, akik megsértik a Tórát, majd fent beárulja őket. Gyűlöletet szít a felsőbb és az alsóbb létszférák között. A hatodik palota négy kapujában négy tisztátalan erő munkál: a Halál, a Gonosz, a Halálos Homály és a Kipárolgások Sötétje. Itt vannak mindazok, akik vádolják az embert, és azok a férfiak is, akik a hajukat bodorítják, mosakodással és arcuk ápolásával akarják magukra vonni az asszonyok tekintetét. Itt strázsál a Tükör nevű őr, az ember az ő segítségével nézegeti magát, táplálja kevélységét és otrombaságát. Ezzel újabb meg újabb gonosz erőket szabadít el, köztük a démonok anyját, Lilithet. A Bűnösök Élesztőjének Palotája a hetedik. Ennek megfelelően hét gonosz hajlam viszi tévútra az embert: a Gonosz, a Tisztátalanság, az Undor, a Gyűlölködő, a Kő, a Botlás és az Északi Szél.¹⁶

Kafka bíróságai is elég bizarr helyeken, például padlástermekben vannak, némelyik retentő koszos és lepusztult. Grözinger végkövetkeztetése szerint *A per* és *A kastély* világában működő hatalmi szervek a hajdani égi hierarchia „demitologizált, helyenként cinikus-szarkasztikus transzformációi”. Nyomorúságos külvárosi szintre fokozta le a kabbalisták elveszett paradicsomát.¹⁷ A haszid történetekre is igen jellemző, hogy hétköznapi élet zajlik az égi termekben, mintha nem választanák el határok egymástól ezeket a világokat. Mintha a „zsidó ég” hatalmas zsbívásár lenne, ahol állandóan folyik az alkudozás és a vesztegetés. A történetek rendszerint azzal kezdődnek, hogy az égben „erősödnek” a vádak, a következmények pedig már idelent is érezhetőek betegség vagy más bajok formájában. Néha hírnök vagy álomban megjelenő alak értesíti az érintettet arról, hogy megkezdődött a pere. A cádik gyakran képes elhárítani a fenyegető veszélyt, mint egy jó ügyvéd.¹⁸

Az állatokról szóló elbeszélések is rokonítják Kafka műveit a haszid történetekkel. Ezeknek semmi közük az állatmesékhez, a szereplők itt nem metaforák, hiszen emberi lélek van bennük, amelyet súlyos bűnért ítéltek ilyen vezeklésre a bíróság. A vezeklés célja: eljutni a halálhoz úgy, hogy a lélek kiszabaduljon a lélekvándorlás, a gilgul körforgásából. Azt írja Langer egy különleges sakterről, hogy „az állatok egyáltalán nem féltek a késétől. Ellenkezőleg, vágytak rá.” „Sok ezer különböző állatba testesült szegény lélek” várta tőle a szabadulást. Együttérzést és segítséget érdemelnek az emberektől, de nem mindenkitől kapják meg. Ők maguk keresik a különösen erényes embereket: „Messziről galambok repültek Sztretenába, ahol fejcskéküket maguktól Jíde Hers kiélesített kése alá hajtották, és turbékolva kérték Jídet, hogy szeretetteljes kezével vágja el a torkukat.”¹⁹

A lélekvándorlás Luria teológiai újítása. Amikor az első ember kozmikus katasztrófát idézett elő, melynek következtében alacsonyabb szintre zuhantak a létszférák, az ő lelke is megszámlálhatatlanul sok szikrára hullott szét, melyeknek emberi, állati, növényi vagy ásványi alakban kell vándorolniuk, tökéletesítve, megjavítva magukat (*tikkun*), hogy egyesülhessenek Ádám makrolelkével. A folyamat egyéni és kozmikus szinten is folyik. A

¹⁶ Vö. uo. 253–264.

¹⁷ Uo. 96.

¹⁸ Vö. uo. 109–111.

¹⁹ Langer, i. m., 141.

népi elbeszélésekben is hamar feltűnnek az állati alakban vezeklő lelkek, az ilyen lények sorsára rányomja bélyegét az előző életük, így létük e szakasza egy több nemzedéken át tartó bírósági eljárás része. A szakértő szem előtt nem marad rejtve a korábbi inkarnáció. Az *új ügyvéd* címszereplője, dr. Bucephalus „külsőleg kevésbé emlékeztetett arra az időre, amikor még macedóniai Sándor harci ménje volt. Természetesen aki a körülményekkel jobban tisztában van, észrevesz egyet-mást. Nemrég azonban magam láttam a lépcsőfeljárón, hogy az egyik igen együgyű törvényszolga a lóversenyek törzsvendégeinek szakértő pillantásával csodálta meg az ügyvédet, amint az, combjait magasra emelve a márványon, csattogó lépteivel fokról fokra hágott.”²⁰ A moralisták szerint a pimasz, szégyentelen ember az előző gilgulban barom, vadállat vagy tisztátalan madár lehetett.

A lélekvándorlásról szóló történeteknek két típusuk van. Az első középpontjában „a nyomorban, szenvedésben” élő, halálos veszélybe került ember van, akinek azért kell bűnhődnie, mert még nem vezekelte le az előző gilgulban elkövetett bűnöket. A másik hőse az emberi lelket hordozó állat. Neki különösen nehéz vezeklésen kell átesnie, ezért minél előbb meg kell szabadítani ettől az élettől. Baál Sém Tov például úgy szabadít meg egy halála után vezeklő adóst, aki lóként próbálja ledolgozni a hátralékot, hogy megveszi, majd összetépi az általa készített adóslevelet.²¹

Kafka távol élt a misztikus, átszellemült Galíciától, de találkozott olyan cádikkal, akik Prágába vagy a híres cseh fürdőhelyekre látogattak. Scholem már a harmincas évek végén elhelyezi Kafkát egyfajta „eretnek kabbalában”, egyetlen bekezdést szánva a gondolatra. Jonas Wehle „nihilista messianizmusáról” írva megjegyzi, hogy száz évvel később Kafka is a nihilizmus és a vallás határán állt. Wehle fogalmazta meg először azt, hogy a Paradicsom alighanem többet veszített „az ember kiűzésével, mint maga az ember”. Kafka is töprengött azon, hogy miért tarthatjuk a Jót „bizonyos értelemben vigasztalannak”. „A széttörő Tökéletesség fényével”²² záruló közismert töredék megmutatta az irányt, de részletekbe menően csak Grözinger tárta fel a kapcsolatot monográfiájában. A mű abban az évben, 1992-ben jelent meg, amikor a Schulz születésének századik, halálának ötvenedik évfordulóján tartott krakkói konferencián Shalom Lindenbaum jeruzsálemi professzor elsőként világitott rá arra, hogy honnan ered Schulz messiás-felfogása.

Schulznak nem volt távoli egzotikum a haszidizmus, Drohobics utcáin is találkozhatott a híveivel, az egyik cádikot pedig a saját udvarában kereste fel. Emellett olyan mestere volt, aki korábban jutott el a haszidizmushoz, mint Scholem vagy Buber. A Schulzhoz közel álló író, Debora Vogel nagybátyja, a lemergi születésű Marcus Ehrenpreis (1869–1951) 1895-ben fejezte be a zsidó misztikáról szóló doktori értekezését. 1933-ben Baál Sém Tov nyomában járt Stanisław Vincenzzel Kelet-Galíciában. 1914-től haláláig stockholmi főrabbi volt, fontos szerepet játszott Wallenberg budapesti missziójának előkészítésében.

Jan Błoński intuitív úton eljutott odáig, hogy összekapcsolja Schulz műveit a Biblián kívüli zsidó hagyományokkal is. A *Zohár*ra vonatkozó utalásnak tartotta „a lángoló könyvet”, de mivel nem ismerhette azokat a forrásokat, melyek csak a judaisztika szakértői számára hozzáférhetők, magukból a művekből rekonstruált egy szerkezetet, amely a könyv és a kommentár kapcsolatára emlékeztette.²³ De ezen az úton csak azután lehetett továbblépni, hogy Lindenbaum a zsidó messianizmus kontextusába helyezte Schulz egyik elbeszélését. Először egy héber nyelvű cikkben hozta kapcsolatba az egyik részletet egy kabbalista legendával, majd a krakkói meghívásnak köszönhetően részletesen kidolgozta ezt a témát. A hatás természetesen nem korlátozódik egyetlen szövegre – egyébként

²⁰ Gáli József fordítása.

²¹ Vö. Grözinger, i. m., 136–148; 267–268.

²² Gershom Scholem: *Tíz történetetlen tétel a kabbaláról* (ford. Bendl Júlia), in: *Uő: A kabbala helye... II.*, i. m., 178.

²³ Jan Błoński: *A világ mint könyv és kommentár* (ford. Mihályi Zsuzsa), *Holmi*, 1998/2, 221–233.

is olyan koherens az életmű, hogy érdemes holisztikusan értelmezni mindazt, amit a szerző íróként és képzőművészként létrehozott –, Schulz művészetfelfogása a maga egészében is közel állt a kabbalához.

Mielőtt rátérnénk *A szeniális korszak* értelmezésére, nézzük meg a Messiás művét erotikus kísértéssel meghíúsító gonoszról szóló mítosz népszerű változatát. Bár minden nemzedékben él Messiás, rendszerint félrevonul, mert „nem fedheti fel magát a bűneink miatt”. A belzi Áronról mégis tudta az egész világ, hogy ő az. Mivel a sátán nem akart lemondani a világalomról, nagy tudású gyönyörű nővé változott, híres rabbikkal folytatott hitvitákat, és mindig ő győzött. Reb Áron sem tért ki előle. „Ah, mily viharos esemény volt a messiás disputája a sátánnal! Csoda, hogy nem emésztették el egymást lehetünk tűzével. Sziklákat forgattak ki alapjaikból bölcsességgel és humorral, s a bölcsességet élcel darává örölték.” Végül a nő olyan kérést tett fel, amelyre Áron nem tudta a választ. Ez akkora titok volt, hogy csak négy szemközt volt hajlandó elárulni neki. A messiás csak akkor döbönt rá, hogy beleesett a csapdájába, amikor már mindenki elhagyta a szobát a parancsára. „A tudós vita hevében megfélemezett azoknak a szent bölcseneknek a szavairól, akik a Talmudban megtiltották nekünk, hogy akár csak egy szempillantásra is egyedül maradjunk egy idegen nővel.” Mivel „messiási küldetését gyalázat érte”, műve nem teljesedett be, a világ a gonosz hatalmában maradt.²⁴

A szeniális korszak a „kétvágányú időben” kialakuló párhuzamos időszávokról, a valamelyest illegális és problematikus oldaleágazásokról szóló fejtegetésekkel indul, melyek arra a felismerésre készítene elő, hogy bizonyos rendkívüli eseményeknek nincs helyük az időben, nem illeszkednek az események és következmények rendjébe. *A Könyvek Könyve* című elbeszélés végén azt írja Schulz az ilyen időkről és nagy eseményekről, hogy „egészen, végérvényesen nem tudnak megtörténni soha. Túlságosan nagyok, túlságosan pompásak ahhoz, hogy a történelemben elférjenek. Csupán próbálnak megtörténni, próbálgatják a valóság talaját, elbíra-e őket. S legott hátrálnak, félve, hogy elveszítik integritásukat a megvalósítás fogyatékosága folytán.”²⁵

A főszereplő, a még gyerek József ragyogó lángoszlopot lát a szobában. Tél végén járunk, vihart kavart az „angyalok óriás szárnyalása”, a világot robbanások rázzák meg, egy láthatatlan erő „fehér tollbokrétákat” vet ki magából. A szoba „ablaka, csordultig tele ég-gel, duzzadozott e vég nélküli szárnyalásoktól, és kiáradt a függönyre, melynek két szárnya lángban állva, füstölve, tüzesen omlott alá”. József ihletett állapotba kerül, a családnak tartott szónoklatában azt hirdeti, „felszabadítatlan, befalazott, unalommal eltorlaszolt minden”, de ennek most vége. „Ódon fóliánsokat”, üzleti könyveket dobál a padlóra, a lángoszlop alá, és telerajzol mindent e soha vissza nem térő elragadtatásban.

A történet másik főszereplőjét épp húsvét ünnepére engedik ki a börtönből. Közéledik az ünnep, amely a világ megújulását ígéri. Megint olyan lehet, mint a bűnbeesés előtt vagy a Messiás eljövetele után. A rabságból menekülhetünk előre az utolsó időkbe vagy vissza a kezdetekhez is. Mint az evangéliumban olvashatjuk: „Jézus pedig felelvén mondta nekik: Illyés bizony eljő előbb, és mindent helyreállít” (Mt 17,11). Ez a megtisztulás, megbékélés évente ismétlődik: „A Szentháromság tér üres és tiszta volt ilyenkor”. Erre az időszakra egyszerre jellemző az üresség (visszahúzóadás) és a hatalmas várakozás: „a csendes, diszkrét verőfényben sütkérező napok” talán túlságosan is tágasak, „mértéktelelenül hosszúra” nyúlnak, „különösen az este, a szürkület nyúlik a végtelenségbe, bár mélye még üres, hiábavaló és meddő a maga hatalmas várakozásában”.

Szloma személye is rendkívüli. Negyvenévesen szabadul a börtönből, tisztának érzi magát, megszabadult a tehertől, esélyt kapott az újjászületésre „a bűneiből kimosdott”, „a világ-

²⁴ Langer, i. m., 66–67.

²⁵ Bruno Schulz: *Könyvek könyve* (ford. Kerényi Grácia), in: Uő: *Fahajas boltok. Összegyűjtött elbeszélések*, Jelenkor, Pécs, 1998, 122.

gal megbékélt Szloma". Negyven évig készülődhetett a változásra, a megújulásra. Negyven napig tartott az özönvíz, negyven napig borította víz a világot, negyven napig bolyongtak a zsidók a sivatagban, negyven napig böjtölt Mózes a hegyen, várva a kőtáblákat, amelyek megváltoztatták a világot. Amikor Jónás megfenyegette Ninivét, a II. Babilont, a gonosz szimbólumát, azt mondta, negyven napja maradt a pusztulásig a bűnbánatra. Jézus is negyven napig böjtölt a sivatagban, miután vízzel megkeresztelkedett. Szloma mintha azért jönne, hogy beteljesítse a megváltás művét. Bűntelennek érzi magát, galambok szállnak fel a jövetelére. A következő pillanatban eldől, hogy nevének (Salamon) melyik jelentését teljesíti be: Dávid fiát vagy az apjai kincseit elherdáló nőcsábászt ismerhetjük fel benne.

Minden peszah előtt eljön a világ megújulását ígérő különleges pillanat. Mintha az év vége a világ vége lenne, az idő újrakezdésével pedig visszatérnénk a teremtés első napjához. Az élet nem „javítható”, de újrateremthető a kozmogónia szimbolikus ismétlésével. Egyiptom a rabság és a tisztátalanság szimbóluma, a peszah a szabadulás és a megváltás ünnepe. Minden elem együtt van: a nemzet szabadulása, a természet, az ember és a világ megújulása. De mintha *A zseniális korszakban* már túl is lépnénk a várakozás szakaszán. Schulz sehol sem írt ilyen nyíltan a Messiás eljöveteléről: „Az ilyen napokon a Messiás egészen a láthatár széléig közelít, s onnan néz a földre. S amikor látja, milyen fehér és csendes, látja kékségeit és merengéseit, előfordulhat, hogy eltűnik szem elől a határ, a felhők kékes sávjai átjáróként terülnek elébe, s anélkül, hogy tudná, mit csinál, leszáll a földre. S a föld még csak észre sem veszi mélységes tűnődésében azt, aki leszállt az ő útjaira, s az emberek fölébrednek délutáni szendergésükből, és semmire sem fognak emlékezni. Mintha kitörölték volna az egész történelmet, olyan lesz minden, mint az ősidőkben, mielőtt megkezdődött a világ története.”

Amikor József behívja Szlomát, és megmutatja neki a mitikus időket felidéző rajzait, ráébred arra, hogy milyen messzire került az „elhasznált és lezüllött világ” a kezdeti tökélytől. Saját bűneit is a világ siralmas állapotával magyarázza. A börtön a mélybe hullott szikra, az anyag fogságában szenvedő lélek sorsát jelképezi. Hasonló képekben fejezi ki magát, mint József a történet elején: „be van zárva minden, be van falazva mindennek az értelme végérvényesen, visszhangtalanul, mindenütt csak a téglát kopogtatom, akár a börtön falát”. Mindketten úgy gondolják, hogy a történelem előtt még tökéletes volt a világ, Isten keze nyomát viselte. Szloma látja a rajzokban a megújulás lehetőségét, azt váránánk tőle, hogy beteljesíti a várakozásokat. De a döntő pillanatban, amikor József megmutatja az autentikumot, Szloma lerombol mindent – igaz, erre is igen mély értelmű magyarázatot talál: „a hetedik napon idegen fonalat érzett kezei közt az Isten, s ijedtében levette a kezét a világról”.²⁶

Szloma a döntő pillanatban visszaváltozott bölcsből tolvajjává, nem a fiók mélyéről előszedett autentikumot, hanem Adela cipőjét, ruháját és gyöngysorát veszi magához. Romlott marad a világ, nem menekülhet a rabságból, a történelemből vissza a kezdeti tökélybe. Megint Erósz vezetett a bukáshoz, az ő segítségével győzhette le az anyag a szellemet. Ez a középkor óta ismétlődő motívum a haszid folklórba is bekerült.

A judaizmus helyezte át az Isten és az ember találkozását a természetből a történelembé, melyet mindketten alakítanak, felelősek érte. Az ember nincs kiszolgáltatva a fátum-szerű kegyelemnek, a tetteiért jutalmat és büntetést kap, mert még Istennek is igazságosnak kell lennie. Ebből a szövetségből következik a vágy a világ megjavítására, az eredeti (isteni) állapot helyreállítására. A feladat közös, de a *Zohár* szerint alulról jön hozzá az impulzus. A szövetséget Isten a választott néppel, azon belül Dávid nemzetségével kötötte, amely Izraelen belül is kiválasztott. Ebben a kontextusban érthető az *Úr Felkentje*, a *Másiah Adonai* fogalma. Felelős Isten és a népe előtt az igazság és a törvény (a Tóra) meg-

²⁶ Bruno Schulz: *A zseniális korszak* (ford. Kerényi Grácia), uo., 124–135.

tartásáért, de nem Isten inkarnációja. Amikor Izrael népe vétkezett, száműzetéssel bűnhődött, de ez megzavarta az isteni tervet, így szükség van a földi megváltásra. A szentély lerombolása után már nem felkent király, hanem nemzeti megváltó (a Talmud szerint a rombolás napján született a Messiás).

Miután más száműzött népekkel is találkoznak a zsidók, az eszme egyetemessé válik. Az utolsó napokra teszik az eljövételét, és elhozza a bűnös történelem végét. Változik az arculata, népi és misztikus vonásai lesznek. A Messiás „az ember fia”, „a felhőkben” jelenik meg, de lehet szegény ember is számárháton. Egy talmudi változat szerint a város kapujánál ül „bélpoklosok és a koldusok” között.²⁷ A város a gonosz székhelye, Róma, azok fővárosa, akik elpusztították Izraelt, a középkorban pedig az ellenséges kereszténység központja. Egy későbbi változat szerint egyszerű ember, a harminchat igaz egyike, akik fenntartják a világot, bár nem tudnak róla.

Két típusba sorolhatók a messiás-fogalmak: vannak immanens, földi, főként nemzeti és transzcendens, mennyei, egyetemes megváltók. A spanyol zsidók száműzése (1492) és Luria fellépése után pusztító messiási forradalmak során új, paradox teológiák születtek. Schulzra főként ezek hatottak. Ezek hívei azt hirdették, hogy megszabadítanak a halál angyalától és a rabságtól, lerombolják a törvényt és a tilalmak börtönét.

Schulz több művében megjelenik a Könyvek Könyve, melyhez képest a Biblia csak másolat, de rejtve marad. Ez az *ős-Tórára*, a *Tora Kedumára* emlékeztet. A kabbalisták szerint Isten ennek a szavaiból és betűiből teremtette a világot, nem a kinyilatkoztatott Tórából. Sokat töprengtek a metafizikai, transzcendens, rejtett Tóran, a rejtett Istenen, akit még Mózes sem látott. Ami rejtett, az Istené, amit felfedett, az az emberé. A kabbalisták szerint a kőtáblák mindkét oldalán volt írás. A kinyilatkoztatás látható betűit fekete tűzzel írták fehér tűzre,²⁸ de a kabbalisták a fehér tűzzel írt láthatatlan betűkről is tudtak. A fekete tűz betűivel törvényeket, kötelességeket, tilalmakat fogalmaztak, az *ős-Tóra* fehér betűi viszont határtalanok, nem is akarták felvenni a fizikai betűk formáit, mert ahhoz át kellett volna lépni a teljes szabadságból a korlátozó kötelességekbe, a romlott anyagi világba.²⁹

1992-ben Schulz már klasszikusnak számított, kevesen számítottak arra, hogy hamarosan az egész életmű más megvilágításba kerül. Sokan kételkedve fogadták, kockázatosnak tartották Lindenbaum értelmezését, de miután Władysław Panas professzor (1947–2005) a teljes irodalmi és képzőművészeti életművet megvizsgálta ebből a szempontból, elfogadottá vált ez az interpretáció, noha Schulz önértelmezési és elméleti fejtegetéseiben nem hivatkozott Luriára vagy a kabbalára. A már idézett, általánosan elfogadott nézeteket összegző Schulz-szótár *Kabbala* címszavában azt olvashatjuk, hogy „minden fontosabb kép, vízió és motívum” kapcsolatban áll a luriánus kabbala szimbólumrendszerével. Ez az elmélet „az abszolút kezdettől az abszolút végig” tartó teljes kozmikus folyamatot,

²⁷ „Izrael így szól Isten előtt: mikor váltasz meg benünket? Isten válaszol: amikor a legmélyebbre süllyedtetek, abban az órában váltalak meg benneteket” (Szanhedrin, 98a). Idézi Gershom Scholem: A messiás-eszme a zsidóságban (ford. Berényi Gábor), in: *Uő: A kabbala helye... I.*, i. m., 95–111., 97. El is zárandokoltak Rómába azok, akik a messiási méltóságra pályáztak, és letelepedtek az Angyalvárba vezető hídon.

²⁸ Mint Hija rabbi mondja a *Zohár*-ban (Jitró, 84): „Amikor betűket véstek a kőtáblákra, mindkét oldalon látszóttak – egyiken is, másikon is. A táblák pedig zafírból voltak; fehér láng munkálta meg és fényesítette ki ezeket, a betűket pedig fekete láng égette ki, és a táblák mindkét oldalán volt írás.” Abba rabbi még hozzáfűzi azt, hogy „kétféle tűzzel villódtak a betűk, fehér tűzzel az egyik oldalon, fekete tűzzel a másikon”. Ireneusz Kania: *Opowieści Zoharu. O kabale i Zoharze*, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec, 2012, 151.

²⁹ Vö. Shalom Lindenbaum: *Wizja mesjanistyczna Schulza a jej podłoże mistyczne*, in: *Czytanie Schulza. Materiały Międzynarodowej sesji naukowej „Bruno Schulz – w stulecie urodzin i pięćdziesięciolecie śmierci”* Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 8–10 czerwca 1992 (red. Jerzy Jarzębski), Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1994, 33–67.

a világ történetének mindhárom szakaszát világítja meg. Schulz nem spekulatív szövegekben fogalmazza meg a „nagy eretnekség” doktrínáját, hanem a világ születését, bukását és eljövendő megváltását bemutató víziókkal kapcsolódik hozzá.³⁰

Schulz egész életművén végigvonul a Messiás motívuma. Már 1920-ban, a barátja, Stanisław Weingarten ex librisén megjelenítette az alsó világokban, a hullő képében megjelenő sátánnal küzdő Messiást. 1930-ban, néhány évvel írói pályakezdése előtt Debora Vogel bemutatta mint képzőművészt a Stockholmban, Marcus Ehrenpreis szerkesztésében megjelenő *Judisk tidskrift* 7. számában. Különböző témákba sorolja a műveit, az egyik a *Messiási idők* címet kapta. Sokféle változatban ábrázol törpeszerű férfiakat és a város utcáin meztelenül kocsikázó nőket.³¹

Mivel a messiási idők ábrázolása a legkevésbé sem emlékeztet szentképekre, érdemes röviden áttekinteni e hagyomány ortodox és eretnek változatát. Scholem abból indul ki, hogy a megváltás katasztrófával, születési fájdalommal jár együtt, „semmiféle oksági értelemben nem következménye a megelőző történelemnek”. A *Szanhedrin*ben olvasható változat szerint „olyan korban jön el, amely vagy teljesen tiszta, vagy teljesen bűnös és romlott”. Ezzel magyarázható ez az ugyanitt olvasható mondat: „Lehet, hogy eljön, de én nem akarom látni”. Dávid fia arat végső győzelmet, de ismeretes egy haldokló Messiás, József fia, aki veszít a harcban, és elpusztul. Ebben az új szabadságban már megjelenik a régi kötöttségek felszámolása, az anarchikus elem, szembeállítva a törvény világával. Az egyiket a tudás fája jelképezi, de mivel „a gyümölcse halált hoz”, nevezhetjük a halál fájának is. A másik az élet fája, melytől idegenek „az eleven lényt korlátok közé szorító” cserepek, „nincs benne halál”.³²

A leglátványosabb erkölcsi anomáliák abból a gondolatból fakadnak, hogy a tilalmak feloldását kezdik így értelmezni: „Isten megengedi azt, ami tilalmas”. Ez az elv akkor radikalizálódott, amikor színre lépett az álmessiás, az igen labilis idegzetű, mániás-depressziós Sabbatáj Cvi (1626–1676), aki „az eksztázis magaslatai és a melankólia mélységei között” hánykolódott. Súlyos törvénysértésekkel és látványos szertartásokkal próbálta siettetni a helyreállítás misztikus folyamatát. Ekkor jelenik meg ebben a hagyományban a „szent bűnös”, a „szent kígyó” típusa. Ezt a gematria is alátámasztja, hisz a *másiah* és a *nahas* (kígyó) szónak ugyanakkora a számértéke. Már tizenhét éve tartott a pályafutása, mikor a gázai Nátán látomásában messiásként jelent meg. 1665-ben kezdődött a küldetése, a következő évben arra kényszerítette a szultán, hogy válasszon a vértanúhalál és az áttérés között.

A zsidó vallás megtagadása újabb „szent bűn” volt. A „szent kígyó” fogalmával viszont meg lehetett védeni a kétszínű álmessiást, aki nem is veszítette el a híveit áttérése után. De vannak ennek a gondolatnak mélyebb, gnosztikus gyökerei is. Mint egy szektárról olvashatjuk: „a széthiánusok szerint a Megváltó becsapta a Teremtőt, és szörnyalakat öltve, kígyóként jelent meg. Így az ige behatolhatott a sziklaüregek legmélyére, hogy kiszabadítsa rabságából az anyagba bebörtönzött isteni szikrát.”³³

A következő részletet kénytelen vagyok Władysław Panas lengyel fordításából fordítani. A *zsidó misztika fő áramlatai*ban írja Scholem a gázai Nátán „elképesztő messiás-mítoszáról”, melyet „a bukott, bűnös és átkozott, mégis szent messiás teológiájának szánt”.

³⁰ *Słownik schulzowski*, i. m., 168.

³¹ Vö. Władysław Panas: *Bruno od Mesjasza. Rzecz o dwóch ekslibrisach oraz jednym obrazie i kilkunastu rysunkach Brunona Schulza*, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2001, 138–139.

³² Gershom Scholem: *A messiás-eszme a zsidóságban*, i. m.

³³ Serge Hutin: *Gnostycy* (ford. Krystyna Demianiuk), *Literatura na Świecie*, 1987/12, 41. Idézi Władysław Panas: *Księga blasku. Traktat o kabale w prozie Brunona Schulza*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, 1997, 167. A monográfiából magyarul is olvasható egy hosszabb rész, a Weingarten ex libriséről szóló elemzés a *Balkon* 2002/9. számában *Bruno Schulz Messiás-ábrázolása* címmel. Interneten is elérhető.

Nátán nemcsak tanulmányozta, hanem alkotó módon értelmezte a luriánus kabbalát (sokan Jichák Luria reinkarnációjának tartották). A Messiás története itt a világ teremtésével kezdődik, már hosszú előtörténete van, amikor megjelenik a világban. Ezt így foglalja össze Scholem: „Amikor az edények megsemmisülése után az isteni fény néhány szikrája (...) a mélybe hullik, a Messiás lelke is lezuhan, mert bele volt szöve az isteni ősfénybe. Tehát ez a lélek a teremtés kezdete óta a hatalmas szakadék mélyén rejtőzik, foglya a *klippot* [a cserepek és a démonok világa] sötét tömlőcének, az éji homály birodalmának. Ez a legszentebb lélek a szakadék mélyén, »kígyók« társaságában lakozik. (...) Amikor a tökéletesedés folyamata, amin lelke fáradozik »sötét tömlőcében«, s ami nevében harcol a »kígyókkal« vagy »krokodilokkal«, a vége felé közeledik – de ez nem következhethet be a *tikkun* végleges lezárulása előtt –, a Messiás lelke kitör sötét tömlőcéből, és megmutatkozik a világ előtt a maga földi, testi alakjában.”³⁴

Lám, a hit elhagyására kényszerített Messiás alászáll a népek alvilágába, hiszen haza kell hoznia „a szent szikrákat, amelyek szét vannak szóródva minden nép között”. 1683-ban Szalonikiben pár száz család külsőleg kitért (ők a dönmék, vagyis az aposztaták), de leginkább azért, mert ebben is követni akarta a mesterét. A szekta „hamar orgiasztikus-anarchikus vonásokat vett föl”. Már Sabbatáj Cví is megkövetelte néhány hívőtől, hogy szegjen meg bizonyos jelentéktelennek tűnő tilalmakat, melyek nagy hangsúlyt kapnak a Tórában, például egyenek állati faggyút.

Egyik híve, Miguel Cardoso (1626–1706) már 1668-ban kimondta, hogy a Messiási korban nem létezhet a Tóra a mai formájában (mintha betegeknek való előírásokat tartalmazna, melyekre az egészséges embernek már nincs szüksége). „A szív nem mondja meg a szájnak” – ezt sokáig úgy értelmezték, hogy rejtve marad a megváltás időpontja. Most új értelmet kapott: feltárul a belső, misztikus lényeg, főlölegessé válik az ezt leplező hagyomány. A Tórát is át kell értékelni, talán még a betűit is másképp kell sorba rakni.

„A hét hat napja és a sabbat” (...) „a világtörténelem ősképe”. Isten egy napja ezer évnek felel meg. Elérkezünk a hetedik naphoz, amelytől óva intette Szloma Józsefet, a világsabbathoz, amelyben már nem érvényesek a munkanapokra vonatkozó törvények (pontosan azzal sértenénk meg a sabbatot, ha kitananánk a hagyomány értékrendje mellett). Ha pedig már tiltják azt, amit eddig megköveteltek, akkor hamar eljutunk oda, hogy „nem csupán megengedett lesz, hanem egyenesen szent cselekedetté válik” az, amit eddig tiltottak. A gázai Nátán szerint a Messiás lelke a világ kezdete óta az élet fájához kötődött, „soha nem volt alárendelve a tudás fájának és a törvénynek”. Megmaradt a paradicsomi állapotban, így felette áll a parancsnak és a tilalomnak.

Talán nem meglepő, hogy az eretnekek a szexuális tabuk megsértésével próbálták szétvetni a paradicsomi állapotok helyreállítását, a „messiási Tóra” sokak megbotránkoztatására már a vérfertőzést sem tiltotta. Megszabadultak a nők a bűnbeesés utáni átoktól, így helyreállt a paradicsomi promiszkuitás (Cardoso szerint Éva az édenkertben elvileg több férfihoz is tartozhatott volna). Eretnek szertartásokon rombolták a tabukat. Az istenfélő zsidó áldást mondott, amikor teljesítette a parancsokat, Sabbatáj Cví új változatot vezetett be: „Dicsérjük azt, aki megengedte a tiltottat”. A dönmék orgiasztikus rítusai egészen 1900-ig fennmaradtak. Már a XVII. században olyan ünneppel köszöntötték a tavaszt, melynek tetőpontján, a „fények kioltása” után kicserélték az asszonyokat.

Ami Sabbatáj örököseit illeti, Jacob Querido 1697 körül halt meg, mekkai zarándoklat alatt, mély válságba sodorva ezzel a messiási mozgalmat. Különösen az áttértek nehezményezték, hogy mégsem nyerték el az örök életet a Messiás követői. De jött egy meggyőzőbb utód, Barukja Russzo (Oszman Baba, 1677–1720), az apja Nátán tanítványa volt. Mivel kilenc hónappal a mester halála után született, Sabbatáj reinkarnációjának hitték. Harminchat

³⁴ Władysław Panas: *Księga blasku...*, i. m., 164.

tilalmat sorolnak fel a Tórában, melyek áthágása „a lélek kiirtásával” fenyeget, Barukja nemcsak egyszerűen érvénytelennek nyilvánította ezeket, hanem „egyenesen az új, messiánista Tóra parancsaivá nyilvánította” a tartalmukat.³⁵ Azt hirdette, hogy a Sekhina már felemeltetett, a nagy mű beteljesítését a „visszajára fordított Tóra” gyakorlásával, vagyis nem szentséggel, hanem éppen hogy tisztátalansággal, vérfertőzéssel lehet siettetni.³⁶

Újabb fejezettel gazdagította a mozgalom történetét Jakub Frank (1726–1791), aki főként Lengyelországban tevékenykedett, lengyelül írta *Az Úr Igéinek könyve* című messiási művét. Azt hirdette, hogy „az életörömmön és a felfokozott eksztázison” át vezet az út Istenhez. Az „erkölcstelenség kapuján” át lehet bejutni „a szentség csarnokába”. Orgiasztikus ünnepségeiken gyakran „porig alázták a résztvevők személyiségét”, mert minél mélyebbre süllyednek, annál tisztábban látják a fényt.³⁷

De nézzük, miféle kozmogóniába illeszkedik a Messiás története. A hagyomány szerint Luria 1570-ben, Moses Cordovero temetésére utazott Szafedbe (és csak ő látta a menetet követő lángoszlopot). Előtte hét évig a Nílus egyik szigetén tanulmányozta a *Zohárt*, Illés próféta pedig nagy titkokba avatta be. Hamarosan ő lett a mester nélkül maradt tanítványok szellemi vezetője, és forradalmasította a kabbalát. A spanyolországi közösség száműzetésével új szakasz kezdődött a zsidók történetében. Luria ezt a tapasztalatot tette egyetemessé, emellett új választ adott arra a kérdésre, hogy honnan van a gonosz a világban. Bár Luria és a tanítványok nem népszerűsítették ezt a végletesen ezoterikus elméletet, ez nemcsak a vallási gondolkodókhoz, hanem a társadalom széles köreihez is eljutott.

Luria nem foglalta írásba, csak szóban adta tovább a tanítását. Több változatban jegyzték le a tanítványai, a legfontosabbat és a legteljesebbet Háim Vital (1542–1620) hagyta ránk, nélküle nem fejtette volna ki hatását Luria. Ő sem akarta közzétenni az anyagot (bár egyszer a betegségét kihasználva lemásolták a jegyzeteit), végrendeletben írta elő, hogy temessék el vele együtt a kéziratokat. Ezt végre is hajtották, később azonban a kabbalisták kivették a sírjából, mert egy álomban kapott mennyei üzenet felhatalmazta őket erre. Mint Panas megjegyzi: íme egy misztikus precedens Kafka végrendeletére és a hagyaték sorsára.

Luria elmélete szerint Isten a világ teremtése előtt minden teret kitöltött, ezért először vissza kellett húzódnia önmagába, visszavonta a lényegét, helyet hagyva a tervezett világnak. Ezt az önkorlátozást, önkéntes száműzetést nevezte *cimcum*nak. A teremtés e modell szerint hihetetlenül dinamikus: pulzáló ritmusban követi egymást a belégzés és a kilégzés, az apály és a dagály, a görcsös összehúzódás és a kirobbanás. A kozmogónia második szakasza az edények összetörése (*sevirat ha-kelim*). A teremtés kezdetén nagy kozmogóniai katasztrófa történt. Az edényeknek nevezett formák világa nem bírta el a kisugárzott fényanyagot, és cserepekre (*klippot*) hullott szét. A fény egy része visszatért a Teremtőhöz, a többi pedig a cserepekhez tapadt szikrákként hullott a mélybe. Ez a törmelék a világ építőanyaga. Az epicentrumtól legtávolabbra, a világ legaljára került cserepekből jött létre a sötétség, a gonosz birodalma, a „bal oldal” vagy a „másik oldal” (a *Zohárban szitra ahra*). Azóta semmi sem alkot teljes egészet, semmi sincs a helyén, minden csak töredékek halmaza.

Tehát nem foglalható áttekinthetően tagolt elbeszélésbe a világ, a Könyvek Könyve helyett csak cselekményfoszlányok maradtak, de ezek törekednek a reintegrációra, próbálnak ismét egységes egészzé összeállni. Az utolsó szakasz a helyreállítás, a megjavítás, a megújulás (*tikkun*).³⁸ Össze kell ragasztani az edények cserepeit, ki kell szabadítani és föl

³⁵ Gershom Scholem: A hagyomány válsága a zsidó messianizmusban (ford. Bendl Júlia), in: *Uő: A kabbala helye... I.*, i. m., 139–167.

³⁶ Vö. Jan Doktor: *Śladami mesjasza-apostaty. Żydowskie ruchy mesjańskie w XVII i XVIII wieku a problem konwersji*, Leopoldinum, Wrocław, 1998, 101–102.

³⁷ Heiko Haumann: *A keleti zsidóság története* (ford. Szőke Annamária), Osiris, Budapest, 2002, 56.

³⁸ Vö. Władysław Panas: *Bruno od Mesjasza...*, i. m., 80–83.

kell emelni a szikrákat (Izrael azért került száműzetésbe, hogy ezt a világ minden táján megtehessek a zsidók). Mindez a nyelvre is vonatkozik.

Mint Schulz írja: „Miközben mindennapi életünkben a szavakat használjuk, elfeledkezünk arról, hogy azok ősi, öröklétű történetek fragmentumai, és mi, barbárok módjára, istenszobrok cserepeiből építünk hajlékot magunknak. Legtisztabb fogalmaink és kifejezéseink mind mítoszok és hajdanvolt történetek távoli leszármazottai.” De „az elszigetelt szó mozaikdarabkája” kései korok jellemzője. „Az eredeti szó a fény értelme körül kerिंगő tünemény volt, maga a nagy, egyetemes egész. A szó a mai, hétköznapi értelmében egy hajdanvolt osztatlan, mindent magában foglaló mitológia csenevész töredéke csupán. Ezért törekszik arra, hogy újra sarjadjon, regenerálódjék, és teljes értelemmé egészüljön ki. Egy szó úgy él, hogy pattanásig feszül, s ezer meg ezer kapcsolódás felé tör, mint a mesebeli kígyó szétdarabolt teste, melynek részei egymást keresik a sötétben.”³⁹

Schulz irodalmi életműve tökéletesen leképezi a cserepekre széthullott, de az egészet alkotó ősfornák emlékezetét még darabjaiban is őrző világot. A jelentésegységek fraktálokként épülnek fel: mindegyik önmagában is egészet alkot, de olyat, amelyet együttesen kiadnak (lásd a karfiol példáját). Bekezdések, elbeszélések, kötetek – mind e modell szerint épülnek fel. Sosem tudjuk meg, miféle rendszerbe kerültek volna a ránk maradt szövegek, ha nem vész el a befejezéshez közel álló fő mű, *A messiás* című regény (még a kilencvenes évek elején is reménykedtek néhányan a kézirat előkerülésében, amikor megnyíltak a moszkvai levéltárak).

Az első kötet első elbeszélése, az *Augusztus* azzal kezdődik, hogy az apa elutazik, visszavonul, elindítja az ábrázolt világot teremtő kozmogóniai folyamatot teret nyitó visszahúzódasával. A második kötetet *Az apám utolsó szökése* zárja. Megint visszavonul, de ezzel már nem nyit, hanem zár. Az első távozása után megindul az erjedés, felhalmozódnak az energiák, melyeknek ki kell tölteniük a teret.⁴⁰ A kitörést, kirobbanást, kisugárzást úgy írja le Schulz, mintha a szakrális erő hirtelen betörne ebbe a világba. Mint *A zseniális korszak* elején: „Világos lőréseiből fehér tollbokréták robbantak elő, távoli őrtonnyok egymásra halmozódó robbanások halk legyezőjévé illeszkedtek össze egy láthatatlan tüzérség villogó ágyútüze közepette.”⁴¹ De a teremtett világban mindig ismétlődik az első törés, így csak olyan világ születhet mindebből, mint a Krokodil utca, ahol „semmi sem jut el meghatározott céljához, minden megkezdett mozdulat lógva marad a levegőben, minden gesztus kimerül idő előtt, s nem léphet át bizonyos holtpontra”. Itt nincsenek színek, „hibás, zavaros és piszkos kirakatüvegekben” tükröződik a sötét utcakép. „A nagy, sötét ablakokon át (...) nem hatol be fény, mert a bolt térsége már telítve van (...) közömbös, sötét visszfényel, mely nem vet árnyékot és nem hangsúlyoz semmit.”⁴²

Bármilyen jó is lenne visszatérni a kezdetekhez vagy előremenekülni az utolsó napokhoz, maradnunk kell a másik oldal, a *szitra ahra* sötétlő homályában, mert a Messiás még az alsó világokban, a cserepek közt vívja harcát a hullóvel. A bal oldalon, a nagy szakadék mélyén található. Csak az isteni fényből szivároghat le valamennyi, energiát pedig az emberek bűneiből merít. A *Zohár* szerint legfőbb pontja „a Szentség Lépcsőfoka alatt található”, ez pedig egy „tevény nyugvó férfifej”.⁴³ A férfi Számáél, a nő Lilith, a fej egyben szűk átjáró is a két világ között. De a Messiás még ide is fényt hoz az idők végén, ha pedig eltávolítjuk Számáél nevéből a mém betűt, megkapjuk a Száélt, az pedig egyike Isten hetvenkét nevének.

³⁹ Bruno Schulz: A valóság mitizálása (ford. Reiman Judit), in: *Uő: Fahajás boltok...*, i. m., 361–362.

⁴⁰ Vö. Władysław Panas: *Księga blasku...*, i. m., 80–81. o.

⁴¹ Bruno Schulz: *A zseniális korszak*, i. m., 125–126.

⁴² Bruno Schulz: *A Krokodil utca* (ford. Kerényi Grácia), in: *Uő: Fahajás boltok...*, i. m., 75–82.

⁴³ Ireneusz Kania, i. m., 245.